

Claus Leggewie

Sedem krogov evropskega spomina, 1

Prvi krog: Holokavst kot negativni mit ustanovitve Evrope?

Nad- in transnacionalni spomin Evrope si lahko predstavljamo kot niz koncentričnih krogov, vsak od njih ponazarja zgodovinske datume in plati spomina. Prvi med njimi je 27. januar 1945, dan osvoboditve taborišča Auschwitz, v mnogih evropskih državah imenovan kot dan spomina na žrtve holokavsta¹. Ta javni rekurz na množične poboje evropskih Judov – ki je bil kot zločin proti človečnosti edinstven zaradi več razlogov –, Evropi pripisuje *negativni* ustanovni mit. Šablona zanj je nemško soočenje s preteklostjo (*Vergangenheitsbewältigung*). Skozi ta proces, ki je bil sprva selektivno osredotočen na drugo svetovno vojno, se je od leta 1970 izražala glavnina “holokavsta” (v veliki meri predvsem zaradi spodbud ZDA). *Tu se je zgodilo*, piše na nemških spomenikih, ki stojijo na verodostojnih mestih državnih socialističnih zločinov. *Zgodi se lahko kjer koli*, odgovarjajo opazovalci dandanes, ki so seznanjeni s podobami iz Kambodže in Ruande, s pričevanji o drugih zgodovinskih masakrih, stalinističnih zločinih in o vojnah nekdanje Jugoslavije.

Želja po evropeizaciji nemškega političnega spomina se morda zdi pretenziozna², vendar je dejstvo, da sta bila antisemitizem in fašizem panevropska fenomena: pobjoj Judov ne bi bil mogoč brez širšega sodelovanja med

---

¹ Med prvimi sta spominski dan obeležili Velika Britanija in Italija, leta 1996 jima je sledila Nemčija. Državne ustanove so dvignile zastave na pol droga, odvijale so se žalne slovesnosti, recitali, bogoslužni obredi in izobraževalni dogodki. Leta 2010 je izraelski predsednik nagovoril nemški parlament.

² Harald Schmid, “Europäisierung des Auschwitzgedenkens? Zum Aufstieg des 27. Januar 1945 als ‘Holocaustgedenktag’ in Europa,” [Evropeizacija komemoracije Auschwitzta? Porast 27. januarja kot dneva spomina na holokavst v Evropi] v: Jan Eckel, Claudia Moisel (ur): *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive* [Univerzalizacija holokavsta? Spominska kultura in zgodovina politike mednarodne perspektive], Göttingen: Wallstein, 2008, 174–202.

evropskimi vladami in državljani. V Franciji je preteklo precej časa, preden je prišlo do absolutnega priznanja tesne povezave med vichyjsko vlado (1940–1944) in nacističnimi zločini, da sodelovanja francoskih državljanov pri poboju Judov in globoke ukoreninjenosti antisemitizma na vseh ravneh družbe niti ne omenjamo. Kljub temu se dandanes sploh ne zdi nenavadno, da spomenik žrtvam holokavsta (*Mémorial de la Shoah*) stoji v Parizu. Tudi Poljska prestaja podobne procese, razprave o pogromih v mestih Jedwabne in Kielce³ so razkrile obstoj trdovratnega, na domačih tleh vzniklega antisemitizma po vsej vzhodni Evropi.⁴

Evropa, ki so jo na silo združili nacisti, je hkrati oponirala boljše vizmu, Judom in političnemu in kulturnemu Zahodu. Odgovor na vprašanje, do katere mere so nacistični režim podpirali zaverovani fašisti in oportunisti drugih evropskih nacij, pogosto ostaja sporen, predvsem v zvezi z delovanjem kolaborantov in prisilnih delavcev po letu 1945.⁵ Feliks Tych, direktor Judovskega zgodovinskega inštituta v Varšavi med letoma 1995 in 2007, je v svojem govoru v nemškem parlamentu 27. januarja 2009 opozoril na dejstvo, da je bilo veliko tistih, ki so bili obsojeni med zadnjimi sodnimi procesi proti nacistom, sodelavcev z vzhoda in zahoda, ki so prostovoljno sodelovali pri uničenju v koncentracijskih taboriščih.⁶ Najbolj znan primer je John Demjanjuk, ki je bil prisoten na sojenju v Münchnu od leta 2009 dalje. Po seznamu, ki ga je objavil Center Simona Wiesenthala, so med najbolj iskanimi nacističnimi vojnimi zločinci: Madžara Sandor Kepiro in Karloy Zentai, Hrvat Milivoj Asner, Nizozemec Klaas Carl Faber, Danec Sören Kam, Litvanec Algimantas Delide in Estonec Mikhail Gorshkov.⁷

Spomin na holokavst je po sodobni, politično-pedagoški plati že od nekdaj usmerjen na sedanost in v prihodnost: znani poziv Theodorja W. Adorna se glasi, naj nam holokavst ostane v spominu, da se Auschwitz ne bo ponovil. Iz judovske perspektive je bil najpomembnejši previdnostni ukrep, da do česa podobnega ne bi več prišlo, ustanovitev močne izraelske države. Med letoma 2006 in 2010 so Začasne sile Združenih narodov v Libanonu (UNIFIL)⁸ ustvarile scenarij, ki je bil vse dotlej

---

³ Med pogromom julija 1946 so tolpe umorile 42 Judov, ki so preživel holokavst, še 80 jih je bilo ranjenih.

⁴ Dober primer je razprava o knjigi Jana Grossa *Fear: anti-semitism in Poland After Auschwitz* [Strah: Antisemitizem na Poljskem po Auschwitzu], New York, 2006.

⁵ Natalija Basic; Harald Welzer (ur.), *Der Krieg der Erinnerung: Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäischen Gedächtnis* [Vojna spomin: Holokavst, kolaboracija in upor evropskega spomina], Frankfurt am Main, 2007.

⁶ Glej: http://www.bundestag.de/presse/pressemitteilungen/2010/pm_1001227.html

⁷ *Tageszeitung* 25.05.2010. Ševeda kolaboracija ne služi kot oprostitev krivde nemških zločinov.

⁸ UNIFIL flota je prevzela odgovornost za nadzor nad libanonsko mejo.

imaginaren: nemško vojsko angažirati na Bližnjem vzhodu. Edmund Stoiber (Združenje krščanskih demokratov) je nemško sodelovanje v UNIFIL izključil zaradi zgodovinskih razlogov; drugi, tudi kanclerka Angela Merkel (Združenje krščanskih demokratov), so trdili, da je Nemčija prav zaradi zgodovinskih razlogov morala sodelovati. Pomembnost posebnih odnosov z izraelsko državo je bila in je temeljno politično načelo v Zvezni republiki Nemčiji, čeprav vse bolj vprašljivo, tako subjektivno kot objektivno.

Država, ki je podedovala "tretji rajh", je predpostavljala pravno in moralno odgovornost do nacionalne socialistične politike glede uničenja, vendar je zakleti slogan *Nikoli več Auschwitz* dobil dopolnilo: *Nikoli več vojne!* Prav ta postulat je privedel do nemške odločne zavrnitve vojaških posegov izven svojih meja – politika, ki jo je združena Nemčija večkrat ovrгла, tudi na Kosovu leta 1998, ko poleg vsega ni imela niti mandata OZN. Zahteva izraelskega premierja Ehuda Olmerta leta 2006 po robustnem razvoju nemške vojske za zaščito Izraela in Judov je "poseben odnos" postavila na preizkušnjo, kar je sugeriralo: *Nikoli več Auschwitz, zato pa vojno!*

Tako danes kot takrat gredo politiki v Berlinu dlje od nemške družbe. Nemci si za Jeruzalem niso želeli umreti nič bolj kot Francozi in Angleži za Prago ali Gdansk leta 1938. Stalna okupacija palestinskega ozemlja je povzročila spremembo splošnega mnenja; zanimivo, da se je to zgodilo hkrati z vse večjim priznavanjem nemške odgovornosti za holokavst. Danes, ko je Izrael verjetno bolj ogrožen kot kadar koli od ustanovitve (za katero je v veliki meri zaslužen sam), večina Nemcev meni, da so jim zadeve ušle izpod nadzora. Kritika izraelskega sporazuma in zunanje politike je seveda upravičena tudi v Nemčiji. Kljub temu je posebni odnos degenerirajoč.

Hkrati je prišlo do okrepitve antisemitskih predsodkov, ki zdaj ne slonijo več toliko na tardicionalnem sovraštvu do Judov, temveč bolj na sovraštvu do politike izraelske države. Dandanes se antisemitizem ovija v ogrinjalo antisionizma, ki je značilen predvsem za levičarski in desničarski radikalizem znotraj evropskih okvirov. "Antisemitizem *kljub* Auschwitzu" ter antiizraelizem *zaradi* Auschwitzta sta prešla v sovraštvu do Judov *po* Auschwitzu.⁹ Izrael v Nemčiji skorajda nima več nobenega lobija, niti v parlamentu, niti v medijih, niti med intelektualci, kaj šele med nemško multikulturno mladino. Nemčija v preteklosti nikoli ni bila varuhinja Izraela: ta vloga je pripadala Ameriki. Kritiki "izraelskega lobija" v

⁹ Glej Doron Rabinovici, Ulrich Speck, Natan Sznaider (ur.), *Neuer Antisemitismus? Eine globale Debatte* [Novi antisemitizem? Globalna razprava], Frankfurt am Main 2004.

Ameriki, med katerimi so tudi ljudje judovskega porekla, so problem povežali z vladno politiko do Bližnjega vzhoda, ki se preozko osredotoča na Izrael in ima preference Busheve administracije do popolnoma militantnih "protiterorističnih" strategij. Evropska unija je ubrala drugo pot, negovanje dobrih odnosov z arabskimi državami. Če bi se hezbollah, hamas ali islamski džihad in njihovi privrženci odločili za napad v osrčju Izraela, vseeno ni nobenega dvoma, na katero stran bi se postavila Evropa. Iranski predsednik Ahmedinežad je tisti, ki izpodbija pravico do obstoja Izraela in ki je zanikanje holokavsta privedel do novih, transnacionalnih razsežij.

Ali ima holokavst lahko vlogo političnega merila sodobne Evrope? Rasna diskriminacija in ksenofobija sta široko razširjena fenomena, zajedena v jedro držav EU z dolgo demokratično tradicijo in tudi v transformacijsko družbo in njeno mlado demokracijo. Na prvi pogled se zdi očitno, da se je treba boriti proti lekcijam teh fenomenov iz preteklosti. Januarja 2000 se je ta "vzgojna" tehnika vendarle izkazala za vse prej kot primerno, ko so stockholmski mednarodni forum o holokavstu v Avstriji poskusili uporabiti kot odgovor na koalicijo med konzervativno Avstrijsko ljudsko stranko (ÖVP) in skrajno desničarsko Avstrijsko svobodnjaško stranko (FPÖ). Avstrija je bila deležna javne graje, medtem ko jo je desničarska vlada Silvia Berlusconija v Italiji odnesla brez nezaupnice EU, ki je raje oklevala, kot da bi užalila svojo močno članico.

Drugi način, da bi holokavst lahko postal sodobno vprašanje, je v pravnem pregonu zanikanja (negociacionizma) ali trivializacije (revizionizma). To dvoje se namreč pogosto pojavlja v preobleki učenjaštva (in tako naznanja akademsko svobodo in pravico govora) ter je postalo osrednji motiv neonacistične, skrajne desnice in nacionalnega populističnega gibanja po vsej Evropi. Od sredine osemdesetih let 20. stoletja se pojavljajo pobude, da bi bila takšna "mnenja" tudi kazensko odgovorna. V skladu s 130. (3.) členom nemškega kazenskega zakonika je "vsakomur, ki zanika ali trivializira, v javnosti ali pred publiko, dejanja, storjena v skladu z nacionalsocialističnim režimom, kakršna so opisana v Kodeksu kaznivih dejanj po mednarodnem pravu, z namenom kaljenja javnega miru," lahko izrečena zaporna kazen do pet let ali denarna kazen. Izraelski zakon, sprejet leta 1986, v drugem odstavku določa, da bo "vsakdo, ki širi izrečene ali napisane besede, vse izjave, ki relativizirajo obseg zločinov, storjenih v obdobju nacionalsocializma, in vsakdo, čigar cilj je zagovarjati ali izražati simpatijo oziroma se identificirati s storilcem zločinskega dejanja proti Judom in človeštvu, obsojen na petletno zaporno kazen".

Leta 1994 je Zvezno ustavno sodišče Nemčije zanikanje holokavsta opredelilo z naslednjimi besedami: "dejstvo je, da se na podlagi številnih

prič smatra in dokazuje, da so se izjave na sodiščih v številnih kazenskih postopkih, tudi razsodbe zgodovinskih razsikovanj, izkazale za neresnične. Uveljavljanja te vsebine na sebi torej ne štiti svobodno mnenje.”¹⁰ Nekatero članice EU, tudi Francija, Avstrija, Belgija, pozneje še Romunija in Madžarska, so sprejele podobne zakone; druge so popravile splošno zakonodajo proti rasni diskriminaciji, medtem ko tretje (npr. Velika Britanija) potrebe po spreminjanju zakonodaje niso čutile. Španski pravni kodeks navaja, da “bo razširjanje kakršne koli ideje ali nauka, ki zanika ali zagovarja kazniva dejanja, definirana v prejšnjem odstavku tega člena, ali poskusi vnovične vzpostavitve režimov ali institucij, ki ščitijo ali jamčijo te ideje ali doktrine, kaznovano z zaporno kaznijo od enega do dveh let” (drugi odstavek 607. člena). Novembra 2007 se bile besede “zanika ali” spoznane za protiustavne in izbrisane. Zanimivo je, da v Luksemburgu ne kaznujejo posameznega zanikanja holokavsta, temveč vojne zločine, zločine proti človečnosti in genocid. Leta 2008 je EU sprejela okvirni sklep o boju proti rasizmu in ksenofobiji. V prihodnosti bomo za naslednje kazensko odgovorni v vseh državah članicah EU: “javno opravičevanje, zanikanje ali grobo trivializiranje pomena genocida, zločinov proti človeštvu in vojnih zločinov, kot je določeno s 6., 7. in 8. členom statuta Mednarodnega kazenskega sodišča, naperjenih na skupino oseb ali člane te skupine, glede na raso, barvo kože, vero, poreklo ali nacionalno ali etnično pripadnost, kadar je ravnanje izvršeno na način, ki lahko spodbudi nasilje ali sovraštvo proti tej skupini ali članu te skupine.”¹¹

Drugi krog: Sovjetski komunizem – enako zločinski?

Dobri razlogi obstajajo za to, da podvomimo, ali je vnašanje holokavsta v današnji čas moralno in etično potrebno in ali njegova instrumentalizacija

¹⁰ EP. 1 BvR 23/94, glej BVerfGE 90, 241.

¹¹ Besedilo v celoti: “javnost, ki spodbuja nasilje ali sovraštvo, naperjeno proti skupini oseb ali članu skupine glede na raso, barvo kože, vero, poreklo, nacionalno ali etnično pripadnost; zagrešitev dejanja iz točke (a) z javnim razpošiljanjem ali razdeljevanjem letakov, slik ali drugega gradiva; javno opravičevanje, zanikanje ali grobo zmanjševanje pomena genocida, zločinov proti človečnosti in vojnih zločinov, kot je določeno v členih 6, 7 in 8 statuta Mednarodnega kazenskega sodišča, naperjenih proti skupini oseb ali članu te skupine glede na raso, barvo kože, vero, poreklo ali nacionalno ali etnično pripadnost, kadar je dejanje izvršeno na način, ki lahko spodbudi nasilje ali sovraštvo proti tej skupini ljudi ali članu te skupine; javno opravičevanje, zanikanje ali grobo zmanjševanje pomena zločinov, opredeljenih v členu 6 listine Mednarodnega vojaškega sodišča v dodatku k Londonskemu sporazumu, z dne 8. avgusta 1945, usmerjenih proti skupini oseb ali članu te skupine, je opredeljeno glede na raso, barvo kože, vero, poreklo ali nacionalno ali etnično poreklo, če je ravnanje izvršeno na način, ki lahko spodbudi nasilje ali sovraštvo proti tej skupini ali članu te skupine.” Glej: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008F0913:EN:HTML>

za sodobne posledice vnaša efekt v praktičnem političnem smislu. Zdaj, ko je prepoved zanikanja holokavsta zavezujoča, se postavlja vprašanje, ali si obsodbo zasluži tudi zanikanje sovjetskih komunističnih zločinov.¹² Litovski član evropskega parlamenta in nekdanji vodja litovskega parlamenta Vytautas Landsbergis (1990–1996) se s tem predlogom ni uspel prebiti nikamor in med zahodnjaškimi politikami so komajda našli kakega zagovornika tega predloga. V tem času ostaja aktualen kot pritožba, ki je decembra 2010 z ministri za zunanje zadeve šestih nekdanjih komunističnih držav EU (Bolgarije, Češke, Madžarske, Latvije, Litve in Romunije) EU zadolžila, naj preuči, ali bo zakon proti zanikanju oziroma trivializaciji pomena zločinov totalitarnih režimov kaj bolj uspešen.

Osrednji pogled na holokavst postane problematičen, ko nam je vsiljen kot matrica za obravnavo komunističnih državnih zločinov in zločinov proti človeštvu po vsej vzhodni Evropi. Po drugi strani je dosleden, ko so na Poljskem, na primer, globe in celo zaporna kazen do treh let dodeljene vsakomur, ki nasprotuje “komunističnim zločinom” in “drugim politično motiviranim represivnim ukrepom funkcionarjev poljskih kazenskih organov, pravnih organov ali oseb, ki delujejo po njihovih odredbah”, vse do 31. decembra 1989. Češki zakon iz leta 2001 je še bolj jasen: “Vsakdo, ki podpira ali spodbuja gibanja, ki zatirajo človekove pravice in svoboščine ali širijo nacionalno, rasistično, versko ali razredno sovraštvo oziroma sovraštvo proti drugim skupinam ljudi, se kaznuje z enim do pet let zapora” (260. člen), nadaljuje pa se: “Vsakdo, ki javno zanika, vzbuja dvome o nacističnem ali komunističnem genocidu ali drugih zločinih nacistov ali komunistov ali jih skuša opravičiti, se kaznuje z zaporno kaznijo od šestih mesecev do treh let” (261.a člen).

Začetki Evropske unije so po svoji funkciji tržna ali gospodarska skupnost, kar pomeni, da si nenehno prizadeva za “harmonizacijo”. Tega načela na političnem področju ni najlažje izvesti tako simbolno kot evropsko zgodovino, sploh ker je tako zasenčeno z dvema totalitarnima izkustvoma, ki sta, četudi ne ravno sočasna, medsebojno povezana, zaradi česar je na milijone mrtvih ali ranjenih. Vprašanja pravne in moralne “pokore” še dandanes ostajajo grenkobna. Nacionalno misleči Evropejci želijo tem občutljivim vprašanjem določiti obliko oziroma, povedano drugače, na tem področju v nobenem primeru ne želijo predati nadzora Bruslju. Vendar je dejstvo, da je Evropsko sodišče za človekove pravice že večkrat ugotovilo, da se je nujno treba odločiti o zakonitostih odpuščanja politično omadeževanih javnih uslužbencev in o omejevanju pravic glasovanja v

---

¹² Glej: “Poslanska prepoved kladiva, srpa in svastike”, v: *Baltic Times*, 3.–9. marec 2005, 1.

postkomunistični vzhodni Evropi, kar je dokaz določene harmonizacije obravnavanja zgodovine.

Če je zanikanje holokavsta v večinskem delu Evrope kaznivo, to logično spodbuja zahteve, da moramo na enak način obravnavati grozljive vidike komunizma. Leta 2008 je Evropska komisija zato pozvala k preiskavi, "ali je z dodatnim instrumentom nujno treba izreči kazen javnemu odobravanju, zanikanju ali surovi trivializaciji genocida, zločinov proti človečnosti in vojnih zločinov, če so omenjena kazniva dejanja naperjena zoper navedeno skupino oseb, opredeljeno po merilih, ki nimajo opraviti z rasno pripadnostjo, barvo kože, poreklom, nacionalno ali etnično pripadnostjo, na primer ko gre za socialni status ali politično pripadnost".

Narodi, ki jih je zasedla Rdeča armada, 8. oziroma 9. maja ne želijo praznovati, in ga tudi ne bodo, kot dneva osvoboditve, saj je zanje konec nacistične okupacije pomenil začetek drugega totalitarnega režima, ki ga mnogi sodobni predstavniki osrednje vzhodne Evrope uvrščajo med "enako kaznive" (Sandra Kalniete). Z drugimi besedami, obtožujejo ga genocida. Predstavniki postsovjetske Rusije se zaradi množičnih deportacij in umorov, odvzemov svobode in prisilnih rusifikacij niso niti opravičili niti niso plačali odškodnine. Nihče več resno ne zanika, da so bili okupirani narodi žrtve sovjetske oblasti. Kar bi bilo sporno, če bi ti narodi izkoriščali ta konsenz za relativizacijo ali prikrivanje svojega sodelovanja pri pobojih Judov. Do poskusov, da bi si spomina enih in drugih segla v roke, je prišlo med sporom glede nemške zgodovine in služili so kot propaganda za skrajno desnico; judovskim žrtvam, po pričevanju govoric, je bil dodeljen poseben status, medtem ko so žrtve komunistične diktature (in zahodnega bombardiranja) namerno zanemarili.

Do dejstva, da so bili zločini pritajeni in naščuvani drug proti drugemu, je prišlo predvsem zaradi polemične konstelacije hladne vojne, ki bi morala biti do zdaj že premagana, vendar v resnici še vedno obstaja. To je eden od razlogov, zakaj skupni evropski spomin in čezmejne komemoracije ostajajo težavni. Po drugi strani pa se zdi, da je bila na spominskih krajih, kot sta Buchenwald in Sachsenhausen, kjer so sovjetski okupatorji leta 1945 nacistična koncentracijska taborišča spremenili v "posebna taborišča" (nekateri ljudje so se znašli zaprti dvakrat na istem mestu), vsaj delno dosežena skupna oblika komemoracij.¹³ Predvsem v Buchenwaldu je bilo po dolgotrajnih pogajanjih mogoče odkriti nekatere

¹³ Glej: Bettina Greiner, *Verdrängter Terror. Geschichte und Wahrnehmung sowjetischer Speziallager in Deutschland* [Zatirani teror. Zgodovina in recepcija sovjetskih posebnih taborišč v Nemčiji], Hamburg, 2010.

estetsko-arhitekturne in zgodovinsko-pedagoške rešitve, ki upoštevajo trpljenje vsakogar, pri čemer se izogibajo napačnemu posploševanju.

Če Evropa ima – ali razvija – kolektivni spomin, je ta prav tako raznolik kot njeni narodi in kulture. Spomin ne more biti urejen “mnemotehnično”, kaj šele s pomočjo uradnih državnih aktov ali rutiniziranih komemoracijskih ritualov, kot sta 8. in 9. maj ali 27. januar. Evropski je lahko le način, po katerem se kaznivih dejanj spominjamo skupaj, in, da so se najprevidnejši pripravili na sodobno evropsko demokracijo. Verjetno sta najpomembnejša izziva med tem, kar protislovno imenujemo “spomin na holokavst” in “spomin na gulage”¹⁴, konkurenca in hierarhija. Ločitev “holokavsta” od zlasti nemških storilcev in judovskih žrtev rezultira v univerzalizaciji ali antropologizaciji ter se posledično izkaže za površnost, ki si jo lahko privošči nedogmatična globalizacija (ali evropeizacija).¹⁵ Toda če je po drugi strani vsakršno nasilje, povezano s holokavstom kot ikono negativnega, in če so zaradi primerjave in analogij masovni poboji brez lastne zgodovinske globine in so se spremenili v etično cepljenje proti genocidu (prek zahodne, popularne množične kulture), je to prav tako problematično, kot če bi genocid opredeljevali posamično in ga s tem postavili onkraj zgodovinskega procesa in zgodovinskih primerjav.

Če je cilj popolna slika zločinov proti človeštvu, zagrešenih v 20. stoletju, spomin na holokavst, jedro zahodnoevropskega spomina, z vidika “spomina na gulage” postane polkrog. Oba spomina sta združena in oblikujeta totalitarno izkustvo 20. stoletja. Toda surove variacije totalitarističnih tez hitro pripeljejo do neizravnanih temeljev vzajemne relativizacije in izravnave. Izziv evropske komemoracijske kulture je torej v uvedbi tistega singularnega glede zloma civilizacije, ki ga je konstituiralo industrijsko-birokratsko uničenje evropskih Judov, če odmislimo proces dogmatične zavrnitve zgodovinske primerjave ali postaranja sistematičnega slabljenja “razrednega sovražnika” in “sovražnikov ljudstva” na sovjetskem področju. Ko že govorimo o šestdeseti obletnici osvoboditve koncentracijskega taborišča Buchenwald, omenimo, da je Jorge Semprún, nekdanji član komunistične stranke in taboriščnik v Buchenwaldu med letoma 1943 in 1945, takole izrazil svoje upe za prihodnost:

“ob naslednji spominski komemoraciji čez deset let bo izkustvo gulagov vključeno v kolektivni evropski spomin. Upajmo, da si bo do tedaj ime Varlama Šalamova in njegovih *Zgodb s Kolime* že zaslužilo svoje mesto

---

¹⁴ Stefan Troebst (ur.), *Postdiktatorische Geschichtskulturen im Süden und Osten Europas. Bestandsaufnahme und Forschungsperspektiven* [Postdiktatorske kulture zgodovine v južni in vzhodni Evropi. Povzete in raziskovalne perspektive], Göttingen, 2010.

¹⁵ Glej: Daniel Levy/Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust* [Spomin v obdobju globalizacije], Frankfurt am Main, 2001.

poleg Prima Levija, Imreja Kertésza ali Davida Rousseta. Če nič drugega, bi to pomenilo, da nismo več hendikepirani, pa tudi, da je Rusija naredila odločilni korak proti demokraciji.”¹⁶

Pojem “vzhodnjaška srednja Evropa” je zahodnjaška izmišljija.¹⁷ Stefan Troebst glede na načine spominjanja razlikuje štiri območja¹⁸: v baltskih državah, na Hrvaškem in Slovaškem prevladuje jasno protikomunistično stališče, medtem ko na Poljskem, Madžarskem, Češkem in v Ukrajini komunizem interpretirajo (vse bolj) polemično. Bolgariji, Romuniji, Srbiji, Makedoniji in Albaniji je skupen protisloven odnos do komunistične preteklosti oziroma brezbriznost, medtem ko Rusija, Belorusija, Moldavija in skupnost drugih neodvisnih držav CIS v družbenih elitah in ideologiji kažejo visoko stopnjo kontinuitete. V državah iz zadnje skupine Stalina pogosto pojmujejo kot edinega generala v “veliki domovinski vojni”, apologetski pogled, ki se včasih celo razširi na represivne in smrtonosne vrednosti v sami Rusiji.¹⁹ Latentnost avtoritarnosti v postsovjetski strukturi moči pokaže, v kolikšni meri neopredeljena kazenska preteklost ogroža demokratični razvoj. Samoizključitev Rusije iz Evrope se ne izraža le v afirmativni apologetski politiki zgodovine, prav od tam lahko izvirajo globlji vzroki zanjo.

Trije razlogi za asimetrijo evropskega spomina so torej identificirani. Prvi je predpostavka singularnosti holokavsta (zlasti iz nemškega protifašističnega konsenza NDR, ki vztraja in se nagiba k relativizaciji zločinov Socialistične stranke solidarnosti, skupaj s pripoznanjem ruskega trpljenja med drugo svetovno vojno, ki je povzročilo slepoto do “rdečega totalitarizma”). To vključuje način, kako so zgodovino Nemške demokratične republike obravnavali v Nemčiji²⁰, ki se delno oklepa lenega protifašističnega konsenza NDR, ki vztraja in se nagiba k relativizaciji zločinov Socialistične stranke solidarnosti (SED) na enak način, kot se je to zgodilo z nacističnimi zločini v Zahodni Nemčiji po letu 1945. Drugič, asimetrijo dojemanja gulagov in holokavsta je mogoče pojasniti z veliko

¹⁶ Jorge Semprun, govor ob 60. obletnici osvoboditve Buchenwalda, v: *Die Zeit*, 14. april 2005.

¹⁷ Glej: Wolfgang Schmale, “‘Osteuropa’: Zwischen Ende und Neudefinition?” [Vzhodna Evropa: Med koncem in novo definicijo?], v: José M. Faraldo et al. (ur.), *Europa im Ostblock. Vorstellungen und Diskurse (1945–1991)* [Evropa vzhodnega bloka. Ideje in diskurz], Köln u.a., 2008, 23–35.

¹⁸ Stefan Troebst, “Jalta versus Stalingrad, GULag versus Holocaust. Konfligierende Erinnerungskulturen im größeren Europa” [Yalta proti Stalingradu, gulagi proti holokavstu. Konfliktni spomin med kulturami v Veliki Evropi], v: *Berliner Journal für Soziologie*, 3/2005, 381–40.

¹⁹ Lev Gudkov, “Spone zmage. Kako vojna določa Rusijo in njeno identiteto”, objavljeno v nemščini pod naslovom “Die Fesseln des Sieges. Russlands Identität aus der Erinnerung an den Krieg”, v *Osteuropa* 55 (2005), 4–6, 56.

²⁰ Glej: Antrag der Fraktionen SPD, CDU/CSU, Bündnis 90/Die Grünen und FDP (Drucksache 15/5689), 15. junij 2005; Protokoll der Bundestagsdebatte, Tagesordnungspunkt 6, 21. april 2005, Drucksache 15/4933 sowie Manutscharjan, Aschot: Eine äußerst sperrige Last der Erinnerung [Zelo težko breme spomina], v: *Das Parlament* 16, 18. april 2005

večjo vizibiliteto pobojev evropskih Judov; primerljiva ikonizacija ali medializacija z zločini komunističnih režimov (ki so od leta 1917 do danes na Kitajskem in v Severni Koreji terjali okoli 100 milijonov žrtev) očitno ni bila priznana. Povedano drugače: nacistični Nemci so ubijali predvsem pripadnike drugih ljudstev, komunisti v Rusiji in na Kitajskem pa pripadnike svojega. Vendar, če drži, da se upošteva, da so ruske in kitajske “kolonialne sile” preganjale prebivalce vzhodne osrednje Evrope, srednje Azije in Tibeta, potem je tudi s tem nekaj narobe. Tretji razlog, ki se pogosto navaja, je, da to morilsko izkustvo po svojem bistvu ostaja vzhodnoevropsko. Toda zahodna Evropa ne more resno trditi, da ni bila pod vplivom stalinizma; velik delež komunističnih strank zahodno od železne zavesne to zavrača, enako kot že dolga leta zavrača tudi tvorbo identitetne funkcije protiprotikomunizma v zahodni Evropi. Čeprav je protiprotikomunizem prav lahko priskrbel osnovo za miroljubno sožitje med Zahodom in t. i. ljudsko republiko in je premagal razdeljenost Evrope, je zdaj jasno, da je do miru prišlo na račun ljudi in skupin za državljanske pravice.²¹

Tretji krog: Izgon kot vseevropska travma?

V kolektivnem umu Evrope prevladujoči spomin (ki se je ohranil pri življenju prek medijev) v veliki meri spada k izsiljenim “populacijskim transferjem”. Etnično čiščenje, masovni izgoni in genocidi so začeli propadati skupaj z velikimi imperiji 19. stoletja in nudijo podlago, v primerjavi s katero se holokavst pojavi predvsem kot izjemen in sistematičen “poseben primer”. Ameriški zgodovinar Norman Naimark se je na splošno skliceval na “etnično čiščenje”²², ki se je od 19. stoletja naprej pojavilo povsod, kjer so se pojavile nacionalne države, ki so podlegle norosti

---

²¹ Neokomunizem trenutno oživljanjo postkomunistični intelektualci, kot so Slavoj Žižek, Antonio Negri ali Alain Badiou, ki se v zgodovinskem smislu zdijo bizarno slepi. Glej: Micha Brumlik, “Neoleninizem v postdemokraciji” [Neo-Leninism in post-democracy], v: *Blätter für deutsche und internationale Politik* 8/2010, 105–116.

²² Norman Naimark to definira kot evropski fenomen 20. stol., za vzorce vzame ameriški genocid, holokavst, sovjetske deportacije na Kavkazu, izgon Nemcev po letu 1945 in vojne v bivši Jugoslaviji. Glej: *Plamena sovraštva*. Etnično čiščenje v 20. stoletju, Evropa, Cambridge Mass, 2001. Holm Sundhaussen opredeljuje etnično čiščenje kot “merilo za vzpodbudo in izvedbo, ki jih spodbujajo oziroma tolerirajo moderne države ali paradržave in njeni akterji, katerih cilj je odstraniti skupino prebivalstva, ki je na podlagi svoje etnične pripadnosti stigmatizirana kot nekaj ‘tujega’, ‘nevarnega’ ali ‘slabšega’ na določenem ozemlju, kot tudi vse, kar bi lahko spominjalo na njeno prisotnost”. Glej: Holm Sundhaussen, v: Detlef Brandes, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst (ur.), *Lexikon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts* [Leksikon o izgonu. Izgon, sile migracij in etničnega čiščenja v dvajsetem stoletju v Evropi], Böhlau Verlag, Dunaj 2010, 231.

verovanja v to, da so politična legitimnost ter domača in tuja suverenost dosegljivi le na osnovi etnično homogene nacionalne skupnosti.

Demokratski sistemi so bili (in so še vedno) na to občutljivi. Poseben problem, ki ga imajo Čehi s politično-moralnim priznanjem izгона su-detskih Nemcev, temelji na dejstvu, da je odlok za njihov izgon izdala buržoazna demokratska vlada pod vodstvom Edvarda Benesa. Podobno je bila največja ovira za obravnavo katastrof v nekdanji Jugoslaviji od leta 1991 dalje morda ravno Titov avtoritarni režim s strožjim naslanjanjem na zgodovinsko razklane Srbe in Hrvate, Bošnjake in kosovske Albance kot na (neliberalne) demokracije po Titu, ki so podlegle etnonacionalistični senzaciji in verskim vojnám.

Prav zato, ker s tem še niso razčistili in opravili, zapuščina etničnih čiščenj in genocidnih dejanj bolj kot kar koli drugega ovira razvoj vse-evropskega spomina. Protiprimer temu bi bila "evropeizacija" subjekta izгона Nemcev ob koncu druge svetovne vojne. Pobude, kot je Evropsko mreženje spomina in kampanja solidarnosti proti povsem nacionalnim in nazadnjaškim komemoracijam, ki jih domnevno zagovarja nemški Center proti izgonom (Zentrum gegen Vertreibung). Med kontroverznostmi²³ glede centra so njegovi pobudniki, predvsem Društvo izgnancev, morali med dogodke in razstave integrirati evropsko in globalno razsežnost. *Listino izgnancev iz domovine* iz leta 1950 zdaj za nazaj razlagajo kot transnacionalni dokument.²⁴ Konec koncev je Centru uspelo postati žarišče evropske mreže, čeprav bo verjetno moralo preteči še kar nekaj časa, preden bodo Nemci, Poljaki in Čehi lahko izdajali učbenike istih avtorjev, kot to danes lahko počno Nemci in Francozi (četudi šele po 40-letni spravi).²⁵

Primer izгона Nemcev, jabolko spora med nemško in poljsko vlado, ki je, kot se zdi, postopoma preživel samega sebe, dokazuje, kako lahko občutljiv skupni spomin ustreza tako domači kot zunanji politiki. Na zahodu se vprašanje izгона uporablja za oživitev zastarelih levičarsko-desničarskih shem, medtem ko na vzhodu nacionalno usmerjene (predvsem levičarske) sile nasprotujejo liberalnim, proevropskim. Seveda je poljska nepopustljivost glede vprašanja izгона povezana z dolgotrajno potlačitvijo ter s skoraj histeričnimi razpravami o komunistični preteklosti. V vseh postkomunističnih družbah dediči nomenklature s potomci

²³ Natančno dokumentirano v Zeitgeschichte Online, "Thema: Die Erinnerung an Flucht und Vertreibung" [Tema: Spomin vzleta in izгона], januar 2004, <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=Vertreibung-Inhalt>.

²⁴ *Ausstellungen zur Flucht und Vertreibung in Bonn und Berlin* [Razstave o vzletu in vzgonu v Bonnu in Berlinu], Konzept Berlin.

²⁵ Nemška izdaja: *Histoire/Geschichte. Europa und die Welt seit 1945* [Histoire/History. Europe and the world since 1945], Leipzig 2006. (Gymnasiale Oberstufe, 11–13. Klasse); Francoska izdaja: *Histoire/Geschichte. L'Europe et le monde depuis 1945*, Paris 2006 (Classe de terminale/BAC).

avtoritarne desnice (katerih sodelovanje z nacisti je pogosto dokumentirano) tekmujejo za zgodovinsko legitimnost, katere manko skušajo nadomestiti z etnonacionalističnimi čustvi.

Znova se pojavljajo geopolitične in geostrateške delitve “stare Evrope”, ki so bile med blokovskim spopadom velesil hladne vojne zamrznjene. Kljub temu bi težko rekli, da stara nasprotja predstavljajo oviro za poenotenje nove Evrope; prej služijo odvratanju pozornosti od novih konfliktov – glede varnosti, energije, čezmejne mobilnosti in podobnih.

Trajna travmatizacija žrtev izгона in skrajna ranljivost družbe z visokim deležem izgnancev, če šokantnega etničnega čiščenja med balkansko vojno leta 1990 in nestanovitnosti vprašanja beguncev zunaj Evrope sploh ne omenjamo, poziva k univerzalizaciji norm in opredelitev. Rimski statut Mednarodnega kazenskega sodišča opredeljuje vsak prisilni transfer prebivalstva kot zločin proti človeštvu. Drugače rečeno, po mednarodnem pravu je izgon kaznivo dejanje. To velja za izgon milijonov Nemcev po letu 1944/1945. Kljub vsemu pa je treba tudi ta izgon, kot vse druge, motriti v zgodovinskem kontekstu. Ta vključuje nacionalno-ozemeljsko politiko “tretjega rajha” v vzhodni Evropi, razširjeno nelojalnost številnih sudetskih Nemcev do Češkoslovaške republike, nestabilen položaj poljske in češke vlade po nemški okupaciji ter obveznosti do sovjetskega poklicnega režima.

Pregled normativnih in zgodovinskih ravni nasprotuje tako samodejnemu enačenju različnih vrst transferja prebivalstva, kot tudi njihovi relativizaciji na podlagi kontingentnih zgodovinskih okoliščin. V Evropi je prisotno sporno vprašanje o tem, katera dejanja izгона in etničnega čiščenja lahko štejemo za “genocid”. *Konvencija Združenih narodov o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida* iz leta 1948 [Slovenija je podpisnica konvencije o genocidu od leta 1950, op. prev.] genocid opredeljuje kot “katero koli od naslednjih dejanj, storjenih z namenom v celoti ali delno uničiti neko narodnostno, etnično, rasno ali versko skupino”: a) pobijanje pripadnikov take skupine; b) povzročanje hudih telesnih ali duševnih poškodb pripadnikom take skupine; c) naklepno izpostavljanje takšne skupine življenjskim razmeram, ki naj privedejo do njenega popolnega ali delnega fizičnega uničenja; č) uvajanje ukrepov, ki preprečujejo rojstva v skupini, d) prisilno preseljevanje otrok ene skupine v drugo skupino.

Kljub razčiščevanju teh kaznivih dejanj v mednarodnem kazenskem pravu in utrjevanju njihovega pregona v skladu z načelom univerzalnega pravosodja, ki obvezuje Združene narode k posredovanju v hudih primerih, so v zadnjih desetletjih velike polemike med narodi nastale

zaradi obstoja, učinkov in preganjanja dogodkov, ki so opredeljeni kot "genocid". Moralna in pravna resnost, ki bremenita genocid, sporočata, da se želijo storilci od njega distancirati, kolikor je le mogoče. Poleg tega gre za oceno, ki je pogosto zmotna, zato so obtožbe za genocid prerasle v nekakšno orožje v boju za globalno pripoznanje in tudi valuta mednarodne diplomacije.

Najočitnejši primer je "armensko vprašanje". Večina liberalnih in sekulariziranih Turkov odločno zavrača priznanje zgodovinske odgovornosti za "genocidne poboje" (ali za genocid sploh) več sto tisoč Armencev leta 1915. Vprašanje je torej postalo eno od neformalnih meril članic EU, ki se jasno izražajo tako v nacionalnem kot v evropskem parlamentu. Francozi in Švicarji so armenski ideal prevzeli za svojega in "laž Auschwitz" za precedens, kar izključuje zanikanje genocida; Nemčija je izbrala previdnejši pristop in pod vprašaj postavila konsenz.²⁶ Kar se tiče komemoracij, se bo širša Evropa zaradi armenskega vprašanja najprej razcepila, preden bo lahko poenotila svoja stališča. Toda soglasje je mogoče doseči le, če k vprašanju pristopimo z druge strani oziroma, drugače povedano, šele takrat, ko se bo turška družba z armenskim vprašanjem začela ukvarjati na *evropski* način, znotraj domačih okvirov, na mednarodni ravni pa skupaj s starimi zavezniki in sovražniki.

Konflikt je vzorec, ki postavlja vprašanje, kje so meje v Evropi, medtem ko se nadnacionalna notranja identiteta EU širi na transnacionalno evropsko in neevropsko raven. Mnogi nasprotniki članstva Turčije v EU namigujejo, da Turčija zaradi svoje "drugačne" kulturne in verske zgodovine nikoli ne bo mogla deliti evropske "skupne usode".²⁷ Tudi Velika Britanija, najmočnejša zagovornica turškega članstva, posredno podpira to stališče, saj Unijo razume kot območje proste trgovine, ki nima kulturnega spomina. Noben drug predsodek jasneje ne dokazuje razsežnosti razkola v skupnem spominu, kot domnevna kulturna meja med "islamom" in "sekularizirano" Evropo. Glede na dejansko stopnjo razkristjanjevanja v Evropi raziskave javnega mnenja kažejo, da mnogi Evropo razumejo kot zgodovinsko skupnost nekega spomina, ki ji je usojeno, da je v nasprotju z islamom in Turčijo. In to kljub dejstvu, da je kemalizem odličen primer procesa približevanja zahodu, laična turška republika pa najboljši dokaz da je tak proces lahko uspešen. Če bi Evropa svojo laičnost jemala resno,

²⁶ Glej: Antrag der Fraktionen SPD, CDU/CSU, Bündnis 90/Die Grünen und FDP (Drucksache 15/5689), 15. junij 2005; Protokoll der Bundestagsdebatte Tagesordnungspunkt 6, 21. april 2005, Drucksache 15/4933 sowie Manutscharjan, Aschot: Eine äußerst sperrige Last der Erinnerung [Izredno težko breme spomina], v: *Das Parlament* 16, 18. april 2005.

²⁷ Glej prispevek v Claus Leggewie (ur.), *Die Türkei und Europa. Die Positionen* [Turčija in Evropa. Pozicije], Frankfurt am Main, 2004.

ji verska pripadnost ne bi predstavljala neizpodbitne ovire pri integraciji, bodisi znotraj družbe priseljevanja bodisi v smislu odnosov Evrope z drugimi državami. Druga sporna točka našega časa se nanaša na množično smrt milijonov ljudi v Ukrajini (ki je znana kot "holodomor"²⁸), ki je bila rezultat stalinističnega zatiranja leta 1930. Medtem ko zanikanje armenskega genocida ovira turške upe za pristop, zahodnjaško misleči Ukrajinci pojem "genocid" energično pripisujejo lakoti iz tridesetih let 20. stoletja. Eden glavnih razlogov za to je opredelitev njihovega odnosa do ruskih sosedov, ki še naprej poskušajo relativizirati zločine stalinizma. Z rabo pojma genocid poskuša Ukrajina doseči največ pozornosti za holodomor na evropski in mednarodni ravni, nenazadnje zato, da bi ga uporabila kot vstopnico v Evropsko unijo. Toda kljub številnim prizadevanjem Ukrajine za dvig ozaveščenosti glede lakote v zahodni Evropi, ta tragedija – ena najbolj dramatičnih iz časa sovjetskega komunizma, ki je terjala milijone žrtev –, na Zahodu ostaja precejšnja neznanka.

Drugi razlog za to, da je ukrajinski primer treba upoštevati, je, da pač zastavlja vprašanje, ali sta sistematična rasna in etnična represija edini zločin, ki ustreza opredelitvi genocida in ali si ciljno preganjanje socialnih razredov in slojev zasluži enako obravnavo. Katastrofalna lakota v Ukrajini ni bila naravni pojav, temveč rezultat kolektivizacije, politike s težnjo po industrializaciji in, hkrati, izbrisu razreda zasebnih podeželskih lastnikov zemljišč. V primeru holodomora vprašanje ni etnično čiščenje, temveč politično, izvedeno pa je bilo enako sistematično in s podobnimi metodami likvidacij in deportacij, na podlagi enako morilskih ideologij. Tudi če je treba uvesti cilj ter opredeliti objektivno in hevristično razliko med klasičnim genocidom in drugimi, je razredna vojna motivirala oblike democida, tega razlikovanja pa ni mogoče enačiti z degradacijo.

Prevedla Maruša Vidic

---

* Prispevek objavljamo po dogovoru z avtorjem in spletno revijo Eurozine, katere člani smo.

²⁸ Pojem "holodomor" asociira na pojem "holokavst", vendar med njima ni etimološke povezave.. "Holodomor" je sestavljenka iz dveh ukrajinskih besed: *holod* (lakota) in *mor* (smrt, kuga). "Holodomor" (rusko: *golodomor*) dobesedno pomeni "lakota".

Claus Leggewie

Sedem krogov evropskega spomina, 2

Četrty krog: Vojne in medvojni spomin kot gibalno Evrope?

Naslednji krog evropskega spomina ima opraviti z izkustvi diktature in genocida, ki segajo v čas vojn in gospodarske krize. Izredno dobra obiskanost razstav in visok delež zastopanosti teh tem na zgodovinskih televizijskih programih in na spletnih straneh razkrivajo, kako močno je zanimanje za to tematiko. Spomin na prvo svetovno vojno, neločljivo povezan z Verdunsko bitko, igra izredno pomembno vlogo predvsem v Angliji, Franciji in Belgiji (velika vojna, *La Grande Guerre*, *De Grootte Oorlog*). V Nemčiji in Avstriji je celo med mlajšimi generacijami zelo živ spomin na hiperinflacijo, propad bank in veliko gospodarsko krizo. V vseh omenjenih državah je zelo močan tudi spomin na drugo svetovno vojno, prav tako je izjemno pomemben v Rusiji (velika domovinska vojna) in v vzhodnoevropskih državah.

V spominih (zahodne) Evrope je zanimiv vzrok tako imenovanega božičnega premirja leta 1914. "Popularizacija božičnega premirja kaže, da je v zadnjih letih prva svetovna vojna postala žarišče evropskega spomina," pravi Sylvia Paletschek. "Evropskim narodom ponuja možnost skupnega obžalovanja, brez obtoževanj, ter prispeva k oblikovanju evropske identitete in upravičenju (zahodno)evropskega mirovnega poslanstva. To se odraža tako v 'neformalnih' medijih zgodovinske kulture, na primer pri vsebini številnih spletnih strani o božičnem premirju ali v filmih s to tematiko, kakor tudi v formalnih institucijah zgodovinske kulture, na primer v muzejih."¹

¹ Sylvia Paletschek, "Der Weihnachtsfrieden 1914 und der erste Weltkrieg als neuer (west-)europäischer Erinnerungsort. Epilog" [Božično premirje leta 1914 in prva svetovna vojna kot novo, (zahodno)evropsko razumevanje spomina. Epilog.], v: Barbara Korte (ur.), *Der erste Weltkrieg in der populären Erinnerungskultur* [Prva svetovna vojna v spominu popularne kulture], Essen, 2008, 213–221, 216.

Primer iz pop kulture aktivnega evropskega spomina na božično premirje bi lahko bila nemško-angleško-francosko-romunska koprodukcija filma *Srečen božič*, ki so ga leta 2005 sočasno vrteli v nemških, angleških in francoskih kinematografih v božičnem času. Različni spominski zapisi (stvarna književnost, filmi, spomeniki, spominske slovesnosti) se med seboj povezujejo na več ravneh, od lokalne do evropske in svetovne, tako kot visokošolske zgodovinske raziskave, ustno izročilo in popularna kultura.

Medtem ko je bil Charles de Gaulle v izgnanstvu v Londonu, je celotno obdobje med letoma 1914 in 1945 poimenoval "druga tridesetletna vojna". Želel je poudariti globino razkola, povezavo med obema svetovnjima vojnama, in predvsem spominski potencial obdobja terorja v 17. stoletju, ki je imelo na evropsko nacionalno strukturo, družbo in kulturo enako močan vpliv. Nenazadnje smisla obstoja evropske gospodarske skupnosti prvotno niso opravičevali s holokavstom, še manj kot konkurenco komunističnemu režimu, temveč s travmatičnim izkustvom dveh "totalnih vojn" in Damoklejevim mečem množične brezposelnosti, ki je uničila evropski sistem nacionalne države, ga oropala demokratičnosti in osrednjega položaja v svetu.

Večina Evropejcev Sarajevo najverjetneje prej povezuje z atentatom, ki je sprožil prvo svetovno vojno, kot s pokoli v balkanskih vojnah pred manj kot dvajsetimi leti. Ni naključje, da je podoba nemško-francoske sprave – rokovanje francoskega predsednika François Mitterranda in nemškega kanclerja Helmuta Kohla v zvezi z vojnimi grobišči Verduna – sledila enako nazorni demonstraciji miru med Konradom Adenauerjem in Charlesom de Gaulleom v Reimsu. Ta je opozorila na preoblikovanje sovražnosti med evropskima velesilama, ki sta obvladovali odnose do sredine 20. stoletja, v dotlej nepredstavljen obseg političnega sodelovanja, družbenega in kulturnega zbliževanja. Ker je veliko bralcev v dvomih glede pojma vseevropskega spomina, je treba poudariti, da so podobne politične procese vedno spremljali zgodovinsko-politični posegi, na primer pobratenje mest, izmenjave študentov in izdajanje skupnih zgodovinskih knjig, kot se zdaj dogaja med nekdanjimi sovražnicami v vzhodni Evropi. Celo ime, kot je Katyn, ki je bilo nekoč simbol neizpetega maščevanja, je izgubilo nekaj vpliva na rusko-poljsko(-nemške) odnose.

Kot vidimo po zanimanju za bitko za Stalingrad, zračne napade (Rotterdam, Coventry, Dresden) in usodo vojnih ujetnikov, so vojne izkušnje in duševni pretresi znova vplivali na vzajemno pričakovanje in miselnost Evropejcev na različnih straneh meja. Ključni pomen ima tudi spomin na "hladno vojno" in blokovsko soočenje, predvsem pa nevarnost jedrskega samouničenja človeštva, ki ga v srednji Evropi poznamo kot virtualno ničelno točko; posebej močno jo doživljajo v Veliki Britaniji, kjer je

vplivala na civilno uporabo jedrske energije. V Nemčiji osrednje mesto spomina na delitev na vzhod in zahod nima niti Buchenwald niti Hohen-schönhausen (na kraju nekdanjega sedeža tajne službe Stasi v Berlinu), temveč Fulda Gap (koridor med NDR in ZRN vzhodno od Frankfurta) in predvsem berlinski zid.²

Povojno dogajanje, na primer inflacija in gospodarska kriza, ki sta povzročili socialno negotovost, revščino in množično brezposelnost, je bilo za primerjavo znova obujeno med najnovejšo gospodarsko krizo. Tako kot obe svetovni vojni je tudi to doživljala celotna Evropa, silovitost tega dogajanja pa je pripomogla k temeljnemu poenotenju evropskih stališč in enotnosti politično-ekonomskih ukrepov, kot sta ustanovitev Evropske skupnosti za premog in jeklo ter vzpostavitev evropske državne blaginje, pri čemer je vsaka država upoštevala svoj model. Nenavadno je, da se je Evropa kljub razmeroma debeli usedlini vzajemnih stereotipov in zamer odmaknila od podobe “notranjega sovražnika” in nacionalnih “tradicionalnih sovražnikov”, tudi “nazorska delitev na vzhod in zahod” je postopoma zvođenela. Na nekaterih območjih so se liki zunanje-ga sovražnika okrepili, predvsem zaradi islamskega terorizma, kar je podžgalo tudi porast splošnega sovraštva do islama v Evropi. Čez čas se bo glede na domnevne in dejanske nevarnosti od zunaj morda pokazalo, kolikšna je resnična trdnost “demokratskega miru”, značilnega za Evropo po letu 1945, in katere zakonske in etične zahteve bo Evropska unija lahko uveljavila v svoji zunanji politiki.

Peti krog: Črna knjižica kolonializma

Žrtve in zanikovalci armenskega genocida se tu in tam zberejo na berlinskem Steinplatzu, v bližini kraja, kjer je leta 1921 človek, ki je preživel te dogodke, umoril Talata Pašo. Na različnih koncih tega slabo vzdrževanega parka stojita spomenika žrtvam stalinizma in nacionalsocializma, postavljena v začetku petdesetih let 20. stoletja. Steinplatz bi torej skoraj lahko simboliziral zgodovino evropskega spomina. Vendar bi pogrešali še en spominski kraj, ob katerem bi se spominjali evropskih kolonialnih zločinov. Tam bi se lahko poklonili Berlinski konferenci leta 1884, ki je potekala nekaj kilometrov stran, na Wilhelmstraße. Na njej so pod nemško zaščito razdelili belgijsko kraljevo kolonijo Kongo v skladu z evropskimi

---

² Glej Benjamin Drechsel, “Berlinski zid iz vizualne perspektive: komentarji o konstrukciji politične medijske ikone”, v: *Vizualna komunikacija 1* (2010), 3–24.

interesi. V Nemčiji so o kolonialnih zločinih, ki so jih zagrešili nad pripadniki ljudstev Herero in Nama, začeli razpravljati sorazmerno pozno, med splošnim procesom *Vergangenheitsbewältigung* (sprijaznjenja s preteklostjo); v drugih državah je bila kolonialna preteklost deležna večje pozornosti, vključno z nedavnimi poskusi sprejetja zakonov, po katerih bi morali v šolske učne načrte obvezno vključiti "pozitivne vidike" kolonializma.³

To široko področje obsega zgodovinsko obdobje od suženjstva do sedanje neokolonialistične gospodarske politike. Primer Konga omogoča politiko spomina, ki ni omejena le na evropski prostor, kaže pa tudi meje in pasti globalizacije komemoracij in spomina z vidika holokavsta zunaj časa in prostora. Trditev o edinstvenosti pomora Judov kljub vsemu ne sme zožiti perspektive in navsezadnje podpreti nekakšne hierarhije žrtev v skladu z rasističnimi stereotipi. Negativna primerjava holokavsta s kolonialnim genocidom ni več prepovedana; v času vladavine Leopolda II. so v Kongu brezobzirno pobili skoraj deset milijonov ljudi. Tudi stvarne povezave med kolonialnimi zločini in poboji Judov ni mogoče spregledati: rasistični antropolog Eugen Fischer je svojo smrtonosno kariero začel v nemškem delu jugozahodne Afrike in jo končal na rampi Auschwitza.

Kolonializem se je pojavil v treh zgodovinskih oblikah: kot trgovska družba, ki je temeljila na izkoriščanju surovin in človeškega dela ter se je razširila predvsem v južni Afriki; kot vojaški osvajalci, ki so gospodarsko izkoriščanje usmerili na določeno ozemlje in zadovoljevali imperialistično hlepenje po "prostoru pod soncem" tako pri elitah kot pri množicah; in nazadnje kot duhovniki in učitelji, ki so kolonialni in imperialistični širitvi dodali kulturno poslanstvo. Kot je znano, je bil vpliv tega poslanstva na versko spreobračanje zanemarljiv, medtem ko so bile uničujoče in rasistične posledice veliko trajnejše. Ni pa se toliko razpravljalo o tem, kako je ta zanemarljivi spomin vplival na evropsko družbeno zgodovino. Udobna, protikolonialna ideologija upravičevanja se je razširila po vseh vladajočih razredih postkolonialne družbe, ki prikriva vlogo avtohtonih elit pri nadaljnjem izkoriščanju in nerazvitosti juga. Zaradi kombinacije obojega so vladavina prava, demokratizacija in tranzicijsko pravosodje zelo počasi napredovali.

Nemogoče bi bilo uporabiti nekakšno zgodovino, ki bi nasprotovala dejstvom, za predstavljanje, kaj šele za merjenje razvojnih možnosti, ki jih ovirata kolonizacija in izkoriščanje. Kljub temu je Evropa glede na pogoje

³ Glej zakon, ki so ga obravnavali v francoskem parlamentu 23. maja 2005. <http://www.uni-kassel.de/fb5/frieden/regionen/Frankreich/kolonialismus.html>.

za simbolično in dejansko spravo v primerjavi z reakcijo na posledice vojne in genocidov v Evropi naredila malo. Začelo se je z vračanjem umetnin, ki danes krasijo muzeje zahodnih prestolnic, in sega vse do odškodnin potomcem prvotnih prebivalcev koloniziranih območij, ki so trpeli zaradi suženjstva in neštetihih pokolov v času imperialističnih vojn. Če bi za to veljala enaka merila kot za plačila odškodnin po obeh svetovnih vojnah ali nadomestil žrtvam holokavsta in prisilnim delavcem, bi bili zneski ogromni.⁴ Vendar to še ne pomeni, da zadošča splošno opravičilo, kakršnega je v Afriki izrazil ameriški predsednik Bill Clinton ali papež Janez Pavel II.

To lahko ponazorimo s še vedno nezadovoljivo odločbo o terjatvah Hererov, ljudstva, ki živi v severnem delu današnje Namibije in zahteva priznanje in nadomestilo za škodo, ki jim jo je povzročila kolonialna politika nemškega cesarstva. Do kolonizacije "nemške jugozahodne Afrike" je prišlo, kot je opisano zgoraj: leta 1883 je trgovec Franz Eduard Adolf Lüderitz podpisal pogodbo s klanom poglavarjev plemena Herero, leto pozneje pa je območje postalo nemški protektorat. Kmalu zatem so izbruhnili spori zaradi pravice do zemlje in vode (predvsem v zvezi z izgradnjo otavijske železnice), zaradi spolnih napadov na ženske pripadnice Hererov in več krutih poskusov, da bi domorodce spreobrnil v krščanstvo. Leta 1897 so Hereri zaradi goveje kuge in napadov kobilic izgubili skoraj tri četrtine živine, zato so morali prodati zemljo in se udinjati kot delavci na nemških kmetijah. Leta 1904 je neuspeh nemških oblasti pri reševanju krize pripeljal do vstaje Hererov, med katero so požigali kmetije in vasi ter pobili okoli 250 nemških naseljencev. Guverner Theodor Leutwein upora ni mogel zadušiti, zato je nemško cesarstvo poslalo intervencijske čete kakih 15.000 vojakov pod poveljstvom Lotharja von Trotha. Po prihodu so se lotili skrajnih ukrepov in posledica je bila uničenje celotnega ljudstva Hererov.

Von Trothu pripisujejo naslednjo izjavo: "Moja taktika je bila in je še vedno nasilno ukrepanje, brezobziren terorizem in celo krutost. Uporna plemena uničujem s potoki krvi in denarja. Samo iz takih semen lahko zraste nekaj novega."⁵ Posledica je bila prvi genocid 20. stoletja. Umrlo

⁴Nadja Vuckovic, "Qui demande des réparations et pour quels crimes ?" v: Marc Ferro (ur.), *Le livre noir du colonialisme* [Črna knjižica kolonializma], Pariz, 2003, 1023–56.

⁵Citirano v: Horst Drechsler, *Südwestafrika unter deutscher Kolonialherrschaft. Der Kampf der Herero und Nama gegen den deutschen Imperialismus* (1884–1915) [Jugozahodna Afrika pod nemško kolonialno vladavino. Bitka Hererov in Namov proti nemškemu imperializmu.], 2. Aufl., Berlin, 1984, 156. Glej tudi notorični poziv Hererom v Michael Behnen (ur.), *Quellen zur deutschen Außenpolitik im Zeitalter der Imperialismus 1890–1911* [Viri o nemški zunanji politiki v obdobju imperializma], Darmstadt, 1977, 291 ff. Glej tudi Dominik J. Schaller: "Ich glaube, dass die Nation als solche vernichtet werden muss": Kolonialkrieg und Völkermord in 'Deutsch-Südwestafrika' 1904–1907" ["Mislim, da moramo narod kot tak uničiti": kolonialni genocid v nemški jugozahodni Afriki], v: *Journal of Genocide Research*, 6: 3; Jürgen Zimmerer/Joachim Zeller (Hg.), *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904–1908) in Namibia und seine Folgen* [Genocid v nemški jugozahodni Afriki. Kolonialna vojna (1904–1908) v Namibiji in njene posledice], Berlin, 2003.

je skoraj 80.000 ljudi; po bitki pri Waterbergu so čete obkolile številne Herere v stepah Omaheke, kjer ni bilo vode, in jih pustili, da so pomrli od žeje. Le okrog tisoč jih je pobegnilo, nekaj se jih je pozneje borilo na strani uporniških Namov.⁶

Ob stoletnici pokolov ljudstva Hererov leta 2004 je nemška vlada s posredovanjem tedanjega ministra za pomoč deželam v razvoju Heidemaria Wiecek-Zeula priznala politično in moralno krivdo nemške kolonialistične politike ter Herere prosila odpuščanja. Doslej so se izogibali vsem "izjavam o povračilu škode". Finančno odškodnino, ki so jo dotlej brez uspeha zahtevali Hereri in nato še ameriška sodišča, sta zavrnila tudi nemška in namibijska vlada; zato pa so posvetili posebno skrb pomoči pri razvoju tega območja. Leta 2004 so člani družine von Trotha povabili vodjo Hererov Alfonsa Maharero v Nemčijo in ga prosili za odpuščanje za zločine, ki jih je zagrešil Lothar von Trotha.

Na videz obrobni vidik še vedno nerazjasnjene nemške kolonialistične zgodovine se nanaša na zahteve potomcev Hererov po vrnitvi lobanj iz arhiva Univerze v Freiburgu, muzeja Linden v Stuttgartu in stuttgartskega naravoslovnega muzeja, kjer so končale kot trofeje po vstaji Hererov. Nemška vlada, ki je načeloma pripravljena na sodelovanje, vendar je dejansko storila malo, podcenjuje pomen lobanj za Herere: pripadniki ljudstva verjamejo, da duše živih in mrtvih ne bodo našle miru, dokler jim lobanj ne bodo vrnili. Lobanje nameravajo razstaviti v namibijskem Muzeju neodvisnosti.

V Nemčiji ni spomenika, ki bi bil posvečen spominu na nemške kolonialistične zločine, zato pa je več ulic poimenovanih po Lüderitzu in drugih nekdanjih kolonialističnih junakih. Münchenski mestni svet je kljub nasprotovanju krščanskih konservativcev in liberalcev šele leta 2006 sklenil, da ulico Von-Trotha-Strasse preimenuje v Hererostrasse. Krščansko-socialistična zveza je zavrnitev predloga opravičevala s trditvijo, da se ime ulice že dolgo nanaša na celotno družino von Trotha.⁷ Če je priznanje odgovornosti za kolonialistične zločine na državni ravni nezadovoljivo, to še toliko bolj velja za celotno Evropo. Humanitarne katastrofe, državljanske vojne in mejni spori, razpadi držav, teroristični napadi ter okoljske in podnebne katastrofe za evropsko javnost očitno niso povezani s kolonialistično zgodovino. Hkrati pa spet večkrat slišimo metafori "temna celina" in "breme belega človeka", zlasti v zvezi s priseljenci iz podsaharske Afrike.

⁶ *Tageszeitung*, 12. julij 2010.

⁷ EPD-Mitteilung, 6. oktober 2006.

Šesti krog: Evropa kot celina priseljencev?

Evropska kolonialistična zgodovina pelje neposredno ali posredno v šesti krog evropskega spomina: nadnacionalno preseljevanje v Evropo v 19. in 20. stoletju, predvsem po letu 1950. Dejstvo, da gre za azilante in ubežnike pred revščino, pomeni, da je vse to tesno povezano z evropsko kolonialistično zgodovino. Priseljevanje se je odtlej močno spremenilo, zato bo danes eden med štirimi prebivalci zahodnoevropskih družb kmalu priseljskega porekla (v prestolnicah pa je takih prebivalcev 40–50 odstotkov).

Evropski muzeji, posvečeni preseljevanju po vsej zahodni Evropi, ki se šele razvijajo, zastavljajo nadaljnja vprašanja o kulturni globalizaciji. Posebno vprašanje je, v kolikšni meri ti muzeji zgolj tematizirajo uspeh ali neuspeh preseljevanja z vidika migrantov in/ali težave z njihovim družbenim vključevanjem, politično naturalizacijo in kulturno asimilacijo z vidika “večinske družbe” ali pa se nanašajo tudi na povezavo preseljevanja z zločinsko in katastrofalno zgodovino holokavsta in gulagov. To ni neposredno vplivalo na priseljence in njihove starše, zato pa drugi in tretji rod zastavljata vprašanje, kako naj gledata na to obdobje in kako naj v zvezi s tem ocenujeta “svojo” preteklost, od katere sta se odtujila.

Z nekdanjimi evropskimi spominskimi kraji, začenši z rimsko dediščino in sledovi srednjega veka, se ne moremo več ustrezno povezati, ne da bi razmišljali o tem, kako bi jih približali priseljencem, ki se prav tako srečujejo z neevropskimi možnostmi identifikacije, na primer z islamsko *ummo*. Evropski spomin bo premagal narodnostne meje šele, ko bodo priseljeni Evropejci (s priznanim državljanstvom) prevzeli odgovornost za zločine in dogodke zunaj njihovega občutka etničnega porekla, in ko bodo lahko evropske človekove pravice in politika dodeljevanja azila veljale tudi v mednarodnih krizah, ne da bi bile hkrati zakonski ščit za varovanje interesov, osredotočenih na Evropo.

Danes ima Evropa izrazito “migracijsko preteklost”, ki se komajda odraža v javni sferi in v politiki priseljevanja in vključevanja priseljencev. Priseljevanje kljub temu opazimo v večini držav kot zapuščino nesoglasij, strogi zagovorniki pa jo postavljajo ob bok drugim travmatičnim obdobjem ali vidikom evropske zgodovine. Preseljevanje ni skupinska bolečina niti za družbe gostiteljice niti za priseljske skupnosti, temveč je neverjetna zgodba o uspehu – z izrazitimi temnimi platmi. Pozitivne so gospodarska blaginja in družbeni napredek, pa tudi medkulturna prenova, ki ni dobro vplivala le na evropsko kuhinjo. Negativne so oblike družbenega ločevanja in etnično-verska diskriminacija.

Evropa je v tem pogledu očitno na razpotju. V mnogih državah se vedno bolj širi odkrito zavračanje etničnih manjšin, bolj ali manj resni nespozumi pridejo prav politiki, bodisi za pridobivanje bodisi za ohranjanje oblasti. To ne velja le za skrajne desničarske in neonacistične, temveč tudi za populistične in največje parlamentarne stranke. Te podpihujejo negodovanje, žigosajo grešne kozle in kršijo pravne zaveze in dogovore, ki učinkovito ščitijo manjšine že od leta 1945. Povezava s trajno gospodarsko krizo je očitna že od leta 1970, zastavlja pa se vprašanje, ali evropska strpnost velja le v časih debelih krav, s koncem gospodarske zgodbe o uspehu pa bi lahko nenadoma usahnila.

Sedmi krog: Zgodba o evropskem uspehu po letu 1945

Če povzamemo: kolektivni spomin Evrope po letu 1989 je prav tako raznolik kot njene narodnosti in kulture. Poleg tega je Evropa v smislu "skupnega" in "deljenega" ravno tako razdeljena kot njen narodnostni in družbeni svet. Močne in ponavljajoče se spodbude, češ da je bolje pozabljati, kot se spominjati, kar je za Evropo razumljivo, so pritegnile vidne zagovornike, tako v Franciji po koncu kolonialne dobe kot v Španiji po Francu in na Poljskem po propadu socializma. Na drugi strani pa imamo geslo prav tako pomembnega nekdanjega disidenta Adama Michnika: "Amnestija da, amnezija ne!" Procesu demokratizacije v tranzicijskih družbah – med katere sodijo skoraj vsi evropski narodi po letu 1945 – so še vedno dokazano krhki in nepopolni, če ne opravijo kritičnega obračuna s svojo preteklostjo. To velja tudi za razpravo o poljskem in madžarskem antisemitizmu, za nečloveško ravnanje z Romi v vzhodni Evropi ali za popolno izgubo spomina v Franciji, kadar gre za alžirsko vojno. Tako kot se evropske demokracije ne vojskujejo več med seboj, so se začeli uveljavljati demokratični procesi v evropski politiki obravnavanja zgodovine, pri čemer so temeljne lokalne pobude prav tako soudeležene kot uradne komisije za šolske učbenike in vladna ali nevladna telesa.

Od tega bi vsekakor lahko imeli koristi tako na pedagoškem kot na političnem področju. V tem pogledu je nesporen uspeh zahodne Evrope po letu 1950 in bo imel pomembno mesto v Hiši evropske zgodovine, ki jo bodo leta 2014 odprli v Bruslju. Po koncu druge svetovne vojne nas je evropski razvoj popeljal iz ponavljajočih se totalitarizmov in ideološke delitve na Vzhod in Zahod. Ne moremo trditi, da je približevanje Vzhoda Zahodu leta 2004 ta razdor že zakrpalo.

Nobenega dvoma ni, da je bilo evropsko povezovanje uspešno. Za večino šteje predvsem gospodarska uspešnost – če si želimo predstavljati moč gospodarske zveze, moramo le primerjati sedanjo stopnjo razvoja in blaginje s tisto v 30. ali 50. letih prejšnjega stoletja. Za druge so pomembne politične koristi trajnega miru med državami, ki so bile nekoč zagrizene sovražnice. To velja tako za stike med državami (“Nemčijo obkrožajo prijatelji,” je izjavil neki nemški zunanji minister) kot za premagovanje notranje nezdržljivih političnih ideologij in ločnic. V današnji Evropi imamo izključno parlamentarne in na pol predsedniške demokracije, ki so po stopnji svobode visoko na svetovnih lestvicah; njihove pravne in ustavne ureditve so prav tako stabilne. Spet tretji poudarjajo vpliv evropskih kultur in trdijo, da lahko Evropa črpa iz svojega razcveta v 19. in 20. stoletju. Nikjer drugje ni tako goste mreže kulturnih pobud; nikjer drugje na svetu ni tolikšne odprtosti; kljub rastočemu številu zlorab kulturni delavci nikjer drugje niso tako neodvisni.

Nič od pravkar naštetega ne daje nobenih zagotovil, gospodarska in kulturna globalizacija ter neoliberalna politika družbenega izključevanja pa so marsikje že močno zameglile sliko. Še bolj presenetljivo je dejstvo, da evropska pozitivna bilanca po letu 1945 skoraj ni vplivala na evropsko samozavest, to pa je krivo za sorazmerno omejen vpliv Evrope na svetovno politiko. V tem pogledu si res ne moremo čestitati za domnevno evropsko zgodbo o uspehu; smešno je, da je en vidik kritiške razprave o evropski zgodovini trditev, da so nacionalne države preveč samozavestne in da Bruslju nihče ne zaupa.

Prej omenjena Hiša evropske zgodovine bi morala, kot trdijo strokovnjaki, ostati znanstvena; črpati bi morala iz najnovejših ugotovitev muzeoloških in muzejsko-pedagoških raziskav in vključiti široko paleto tematskih, besedilnih in medijskih prvin. V muzeju se lahko odločijo za načelo spominskega kraja, ki mora biti v tem primeru samodejno nadnacionalen, ali drugače povedano, prepoznaven mora biti v različnih evropskih državah, torej obravnavan in urejen na čim številnejše, najboljše polemične načine. Znotraj držav in med njimi bodo vedno obstajali spori. Osrednja misel tega prispevka pa je, da ravno spori, če jih obravnavamo mirno in zakonito, lahko oblikujejo in krepijo spominsko skupnost.

Prevedla Maruša Vidic